

ΤΟ ΕΡΓΟ, Η ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗ ΡΩΣΙΑ

Του Γιώργου Στασινάκη
Προέδρου της Συντονιστικής Επιτροπής
της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη
Προσβευτή Ελληνισμού

Μόσχα 30 Νοεμβρίου 2010

Όποτε ρωτάμε κάποιον αν γνωρίζει τον Νίκο Καζαντζάκη, η απάντηση είναι συνήθως αρνητική. Στην ερώτηση όμως αν γνωρίζει το κινηματογραφικό έργο “Zorba the Greek”, η απάντηση είναι συχνά θετική.

Εξάλλου, στην ερώτηση ποιο είναι το έργο του, οι περισσότεροι απαντούν «τα μυθιστορήματά του».

Ωστόσο, ο μεγάλος Κρητικός δεν είναι απλώς ένας μυθιστοριογράφος, αλλά κάτι πολύ σπουδαιότερο και πιο διαφορετικό:

1. Καταρχήν, πρόκειται για έναν ολοκληρωμένο συγγραφέα: έχει γράψει μυθιστορήματα, αλλά και ποίηση, θεατρικά έργα, ταξιδιωτικές διηγήσεις, δοκίμια, βιβλία για παιδιά κλπ.

2. Δεύτερον, είναι βαθύς στοχαστής, με πάντα επίκαιρη σκέψη: ασχολήθηκε με τα μεγάλα ζητήματα της ύπαρξης του ανθρώπου και της ζωής στην κοινωνία, που εξακολουθούν να προβληματίζουν τον σημερινό, αλλά και τον αυριανό πολίτη.

3. Τέλος, ταξίδεψε επανειλημμένα στη Ρωσία, αγάπησε αυτή τη χώρα, την έκρινε και την περιέγραψε με διάφορους τρόπους, μέσα από μυθιστορήματα, δημοσιογραφικά ρεπορτάζ, ποιήματα...

Θα προσπαθήσω με τη διάλεξή μου να αναπτύξω αυτά τα τρία σημεία, που είναι σχεδόν άγνωστα στο πλατύ κοινό. Είμαι πρόθυμος, στο τέλος της ομιλίας μου, να απαντήσω στις ερωτήσεις σας.

Επιτρέψτε μου να διευκρινίσω το εξής: ο Νίκος Καζαντζάκης σπάνια μιλούσε για «Σοβιετική Ένωση», προτιμούσε να αναφέρει τη χώρα αυτή ως «Ρουσία».

I. Το έργο

II. Η σκέψη

III. Οι σχέσεις με τη Ρωσία

I. ΤΟ ΕΡΓΟ

Είναι πλούσιο και πολύπλευρο, έχει μεγάλη συνοχή και ζωντάνια. Ο Νίκος Καζαντζάκης ασχολήθηκε με όλα τα λογοτεχνικά είδη: μυθιστόρημα, ποίηση, δοκίμιο, ταξιδιωτική διήγηση, βιβλία για νέους, θέατρο, μεταφράσεις, κινηματογραφικά σενάρια... Με μεγάλη δυσκολία θα μπορούσαμε ν' αναφέρουμε έναν άλλο Έλληνα ή μη Έλληνα δημιουργό τόσων έργων που ξεπέρασε τα σύνορα της χώρας του.

- **Μυθιστορήματα (11):** *Όφισ και κρίνο, Σπασμένες ψυχές, Τόντα - Ράμπα η Μόσχα φώναξε, Βραχόκηπος, Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, Ο Χριστός ξανασταυρώνεται, Ο Καπετάν Μιχάλης, Αδερφοφάδες, Ο Τελευταίος Πειρασμός, Ο Φτωχούλης του Θεού, Αναφορά στον Γκρέκο.*

- **Θεατρικά έργα (20):** *Προμηθέας (3), Κούρος, Οδυσσέας, Μέλισσα, Χριστός, Σόδομα και Γόμορρα, Ιουλιανός ο Παραβάτης, Νικηφόρος Φωκάς, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, Έως πότε; Φασγά, Ήμερώνει, Κωμωδία, Ο Πρωτομάστορας, Ο Οθέλλος ξαναγυρίζει, Καποδίστριας, Χριστόφορος Κολόμβος, Βούδας.*

- **Δοκίμια(7):** Η αρρώστια του αιώνος, Η επιστήμη εχρεωκόπησε; *Henri Bergson, Το Συμπόσιο, Ιστορία της ρωσικής λογοτεχνίας, Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας, Ασκητική - Salvatores Dei* (βασιικό έργο που μπορεί να συμβάλει κατεξοχήν στην κατανόησή του).

- **Βιβλία για νέους(2):** Μέγας Αλέξανδρος, Στα παλάτια της Κνωσού. Έγραψε επίσης και πολλά σχολικά βιβλία.

- **Αλληλογραφία:** Εκατοντάδες επιστολές που αντάλλαξε με την οικογένειά του, με φίλους, με ανθρώπους των γραμμάτων, των τεχνών και των επιστημών, με πολιτικούς αλλά και εκκλησιαστικούς, μας αποκαλύπτουν την προσωπικότητα και την έκταση του έργου του.

- Άρθρα, μονογραφές και μελέτες

Δημοσίεψε δεκάδες άρθρα και μελέτες σε λογοτεχνικά περιοδικά και στο *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικόν Ελευθερουδάκη* σχετικά με ιστορικά πρόσωπα και τους μεγαλύτερους διανοητές και ανθρώπους των γραμμάτων όλου του κόσμου, δείχνοντας έτσι την τεράστια πνευματική του καλλιέργεια.

- **Ποίηση(3):** Ο Καζαντζάκης θεωρούσε τον εαυτό του ποιητή και όχι συγγραφέα. Έγραψε τρία κυρίως ποιητικά έργα: *Οδύσσεια, Τερτσίνες, Σονέτα*.

Η *Οδύσσεια*, μνημειώδες έργο, αποτελείται από 33.333 στίχους. Η περιπέτεια του Οδυσσέα αρχίζει από την Ιθάκη και τελειώνει στον Νότιο Πόλο, με ενδιάμεσους σταθμούς την Σπάρτη, την Κρήτη, την Αίγυπτο και την Κεντρική Αφρική.

- **Ταξίδια(5):** Τα ταξίδια και τα όνειρα, γράφει ο Καζαντζάκης, ήταν οι οδηγοί της ζωής μου. Ταξίδεψε στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική. Ήθελε να επισκευτεί τη Βόρεια και τη Νότια Αμερική αλλά για διαφόρους λόγους δεν το κατάφερε.

Τα ταξίδια δεν είχαν ποτέ τουριστικό σκοπό αλλά πολιτιστικό. Επισκεπτόταν τα μουσεία, τις εκκλησίες, τα τζαμιά, τις πινακοθήκες, θαύμαζε τα τοπία και τα μνημεία και συναντούσε διανοούμενους.

Έγραψε δεκάδες άρθρα και ανταποκρίσεις. Τα περισσότερα από αυτά έχουν συγκεντρωθεί σε πέντε τόμους με τίτλους: *Τι είδα στη Ρουσία, Ισπανία, Κίνα - Ιαπωνία, Αγγλία, Ιταλία - Αίγυπτος - Σινά - Ιερουσαλήμ - Κύπρος - ο Μοριάς*.

- **Σενάρια(9):** Το κόκκινο μαντίλι, Άγιος Παχώμιος και Σία, Μουχαμέτς, Μια έκλειψη ηλίου, Λένιν, Βούδας, Δον Κιχώτης, Δεκαήμερο, Αιώνια Ελλάδα (σχέδιο σεναρίου)

- **Μεταφράσεις:** Μετέφρασε το σύνολο του έργου του Ιουλίου Βερν, έργα των Αλφόνς Ντωντέ, Γουίλιαμ Τζέιμς, Νίτσε, Μέτερλινγκ, Μπερξόν, Δαρβίνου, Μακιαβέλι, Δάντη, Χιμένεθ, Γκαρθία Λόρκα, Πιραντέλλο, Κοκτώ, Χάουπτιμαν, Γκαίτε, Σαίξπηρ, Σαλαμέα, Πλάτωνα, Ομήρου, Ντίκενς, Γιόργκενσεν (βιογράφου του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης) και άλλα. Η γνώση ξένων γλωσσών, γαλλικής, αγγλικής, γερμανικής, ιταλικής και ισπανικής, τον βοήθησαν σημαντικά.

II. Η ΣΚΕΨΗ

Η σκέψη του έχει μεγάλη συνοχή και συνέπεια, και είναι δεμένη με τη ζωή, με την καρδιά και το πνεύμα. Είναι πάντα επίκαιρη.

α. Η αναζήτηση της ουσίας και της ελευθερίας

Σύμφωνα με τον Καζαντζάκη, ο άνθρωπος πρέπει πάντα ν' αναζητεί το ουσιώδες, να μη χάνει το χρόνο του σε ανούσιες συζητήσεις, σε εφήμερα πράγματα, σε πολυτέλεια, σε ψευτοπολιτικούς αγώνες και ασήμαντη λογοτεχνία. Πρέπει να υπερβεί το "καθημερινό" και το "φυσιολογικό", γιατί αυτά οδηγούν στο χαμό του ίδιου του ανθρώπου και τον μεταμορφώνουν σ' έναν "οποιοδήποτε". Ο άνθρωπος πρέπει ν' αναζητεί αυτό που καθοδηγεί την ανθρώπινη ύπαρξη και την κοινωνία, τα νήματα που οδηγούν για να πορευτεί όλο και πιο μακριά, δίχως σταμάτημα.

Απευθυνόμενος στον ξακουστό συμπατριώτη του Δομήνικο Θεοδοκόπουλο, γράφει στην *Αναφορά στον Γκρέκο*: "Ένα μονάχα κυνηγούσαμε εμείς ολοζωής, ένα όραμα σκληρό, σαρκοφάγο, ακατάλυτο, την ουσία. Δε σου μίλησα για τις λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής, φλούδες και τις πέταξες μέσα στα σκουπίδια της άβυσσος, τις πέταξα κι εγώ". Σε ένα άλλο απόσπασμα του ίδιου βιβλίου,

γράφει: “Για μένα ποια το ανώτατο αγαθό είναι ο καιρός. Όταν βλέπω τους ανθρώπους να κάνουν περίπατο και να χαζεύουν ή να σπαταλούν τον καιρό σε μάταιες κουβέντες, μου ’ρχεται να κατέβω στο σταυροδρόμι και ν’ απλώσω το χέρι μου σα ζητιάνος: ‘κάμετε ελεημοσύνη, χριστιανοί’, θα παρακαλούσα, ‘ελεήστε με λίγο από τον καιρό που χάνετε, μια ώρα, δυο ώρες, ό,τι προαιρείστε”.

Εδώ βρισκόμαστε πραγματικά στο πιο σημαντικό σημείο της σκέψης του Καζαντζάκη και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι πάνω στον τάφο του στο Μαρτινέγκο Ηρακλείου Κρήτης υπάρχει η φράση: “Δεν ελπίζω τίποτα, δε φοβάμαι τίποτα, είμαι λεύτερος”. Αυτή η φράση σημαίνει ότι δεν ελπίζει τίποτε από τους ανθρώπους, δεν φοβάται το μέλλον και ότι έχει απαλλαγεί απ’ όλες τις προλήψεις και επομένως είναι ελεύθερος, έφτασε στο Θεό του. Πρόκειται για ένα μήνυμα απολύτρωσης και ελευθερίας.

Για να προσεγγίσει την ελευθερία, ο άνθρωπος πρέπει συνεχώς να “ανεβαίνει”. Η “ανάβαση” είναι πάντα το ύψιστο μέσο για τον Καζαντζάκη. Διαρκής ανάβαση και πάλη κάθε στιγμή για να φτάσουμε σε μια πορεία. Και μόλις φτάσουμε, να ανεβούμε ακόμα πιο ψηλά. Το σημαντικό για αυτόν δεν είναι η ελευθερία, αλλά ο διαρκής αγώνας για την ελευθερία.

Στην Αναφορά στον Γκρέκο, διευκρινίζει:

“Χρέος έχουμε, πέρα από τις ατομικές έγνοιες, πέρα από τις βολικές μας συνήθειες, πιο πάνω από τον εαυτό μας, να θέσουμε ένα σκοπό, κι αυτόν, μέρα και νύχτα, αψηφώντας τα γέλια, την πείνα ή το θάνατο, να μοχτούμε να τον φτάσουμε. Όχι να τον φτάσουμε μια περήφανη ψυχή, ευτύς ως φτάσει στο σκοπό της τον μετατοπίζει ακόμα πιο πέρα, όχι να τον φτάσουμε, παρά να μη σταματήσουμε ποτέ στον ανήφορο. Έτσι μονάχα αποχτάει η ζωή ευγένεια κι ενότητα”.

Αυτή η ελευθερία αφορά το σύνολο του ατόμου και της κοινωνίας, προσωπική, κοινωνική, οικονομική και πολιτική ελευθερία. Εδώ βρίσκουμε τη βάση της πολιτικής πορείας του Νίκου Καζαντζάκη.

Όπως άλλοι Έλληνες και μη Έλληνες διανοούμενοι, έτσι και ο Καζαντζάκης επηρεάστηκε από τα μεγάλα πολιτικά και κοινωνικά ρεύματα της εποχής του: τον εθνικισμό, τον κομμουνισμό, το σοσιαλισμό, τον κοινωνικό χριστιανισμό. Ποτέ όμως δεν υπήρξε πραγματικά και διαρκώς στρατευμένος οπαδός ενός πολιτικού κόμματος. Άλλωστε, ως ελεύθερος άνθρωπος δεν θα μπορούσε να πράξει διαφορετικά. Αυτό όμως δεν τον εμπόδισε, όταν ήταν απαραίτητο, να υποστηρίξει ανοιχτά τους καταπιεσμένους, να τοποθετηθεί δημόσια εναντίον της πείνας και του πολέμου και υπέρ της ειρήνης. Γι’ αυτό το λόγο του απενεμήθη το 1956 στη Βιέννη το Διεθνές Βραβείο Ειρήνης. Στις θέσεις του κυριαρχούσε μια ανθρωπιστική και ηθική μέριμνα και ποτέ ψευτοπολιτικές ενασχολήσεις.

β. Η λατρεία της φύσης

Ο Καζαντζάκης ήταν μεγάλος φυσιολάτρης. Αγαπά τη φύση και την περιγράφει διαρκώς στο έργο του. Της αφιερώνει δύο κεφάλαια της *Ασκητικής*.

Μέσα στη φύση, περιλαμβάνει τον άνθρωπο, το τοπίο, τη γη, το νερό, τη θάλασσα, τον άνεμο, το βουνό, την εξοχή, τα φυτά, τους καρπούς, τα ζώα, τον ουρανό, τον ήλιο.

Αναζητούσε τη φύση για να εμπνευστεί, για να συναντήσει τους άλλους ανθρώπους. Η περιγραφή των συναντήσεών του με τους Βεδουίνους και τους Κρητικούς είναι θαυμάσια.

Δεν του αρέσουν τα μεγάλα αστικά κέντρα, υποφέρει στην πόλη όπου δεσπόζει η προοπίηση. Αντίθετα, η φύση αρμόζει καλύτερα στην αναζήτηση του πραγματικού.

Αφουγκράζεται διαρκώς τη Φύση, αναζητά τη σύμπνοια και την τέλεια αρμονία ανάμεσα στην ύπαρξή του και το σύμπαν.

Όλα μέσα στη φύση περιέχουν, σύμφωνα με τον Καζαντζάκη, ένα κομμάτι πνευματικότητας και Θεού. Για τον Καζαντζάκη, ένα απλό φύλλο δέντρου είναι όπως και όλο το Σύμπαν, μια μαρτυρία του θαύματος ολόκληρης της δημιουργίας.

γ. Τα πρωτεία του πνεύματος

Πολλά έχουν λεχθεί για την “θρησκευτική” του σκέψη. Ορισμένοι τον χαρακτήρισαν άθεο. Ο Καζαντζάκης δεν ήταν θεολόγος αλλά ένας λογοτέχνης και στοχαστής που ενδιαφέρθηκε πολύ για την πνευματικότητα και την θρησκευτικότητα του ανθρώπου.

Ο συνεχής και μεγαλύτερος στόχος του ήταν η αναζήτηση του Θεού. Σ' όλη του τη ζωή αναζήτησε, όπως γράφει, την "αρμονία", την "πλήρη ελευθερία", τον "ανήφορο", τη "Βασιλεία των Ουρανών". Προσδιορίζει στην *Ασκητική*: "Ένα μονάχα λαχταρίζω: Να συλλάβω τι κρύβεται πίσω από τα φαινόμενα, τι είναι το μυστήριο που με γεννάει και με σκοτώνει κι αν πίσω από την ορατή ακατάπαυστη ροή του κόσμου κρύβεται μια αόρατη παρουσία".

Για τον Καζαντζάκη, ο Θεός βρίσκεται σε κάθε πλάσμα. Στον *Φτωχούλη του Θεού*, γράφει: "Κάθε άνθρωπος, ακόμα και ο πιο άθεος, έχει στο βάθος του εαυτού του, μέσα στην καρδιά του, το Θεό". Αλλά ο Θεός δεν είναι μια βεβαιότητα, είναι μια διαρκής αναζήτηση. Δημιουργούμε τον Θεό, τον σκοτώνουμε, πρέπει να τον σώσουμε, διότι ο αγώνας για να σώσουμε το Θεό είναι η συμβολή μας στη δημιουργική εξέλιξη του κόσμου. Είναι ενδεικτικό εν προκειμένω το γεγονός ότι το δοκίμιο του *Ασκητική* έχει ως υπότιτλο *Salvatores Dei* [Σωτήρες του Θεού].

Μελέτησε όλες τις θρησκείες και φιλοσοφίες. Αλλά περισσότερο από όλες τις άλλες "σειρήνες", όπως έλεγε, τον γοήτευσε πάντα ο Χριστός.

Στον Πρόλογο του *Τελευταίου Πειρασμού*, γράφει για τον Χριστό:

"Ανάγκη λοιπόν, για να μπορούμε να τον ακολουθήσουμε, βαθιά να ξέρουμε τον αγώνα του, να ζήσουμε την αγωνία του, πώς νίκησε τις ανθισμένες παγίδες της γης, πώς θυσίασε τις μεγάλες και τις μικρές χαρές του ανθρώπου κι ανέβηκε, από θυσία σε θυσία, από άθλο σε άθλο, στην κορυφή της άθλησης, στο Σταυρό.

Ποτέ δεν ακολούθησα με τόσο τρόπο την αιματωμένη πορεία του στο Γολγοθά, ποτέ δεν έζησα με τόση ένταση, με τόση κατανόηση κι αγάπη το Βίο και τα Πάθη του Χριστού, όσο τις μέρες και τις νύχτες που έγραφα τον "Τελευταίο Πειρασμό". Γράφοντας την εξομολόγηση ετούτη της αγωνίας και της μεγάλης ελπίδας του ανθρώπου, ήμουν συγκινημένος τόσο που τα μάτια μου βούρκωναν, δεν είχα νιώσει ποτέ με τόση γλύκα, με τόσο πόνο να πέφτει στάλα στάλα το αίμα του Χριστού στην καρδιά μου".

Πολλά από τα έργα του είναι εμπνευσμένα από το Ευαγγέλιο. Ωστόσο, οι απόψεις που εξέφρασε δεν έγιναν αποδεκτές από ορισμένες Εκκλησίες και παραεκκλησιαστικές οργανώσεις. Η Ιερά Σύνοδος της Ορθοδόξου Εκκλησίας Αθηνών προσπάθησε να τον αφορίσει, χωρίς να το πετύχει. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αρνήθηκε τον αφορισμό. Όσο για την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, περιέλαβε στον Index ορισμένα έργα του.

δ. Η αναγκαιότητα υπέρβασης και σύνθεσης

Το σημείο απ' όπου ξεκινά όλο το έργο του Καζαντζάκη, είναι η Κρήτη. Η γη, η γλώσσα, η ιστορία, οι κρητικές παραδόσεις είναι μόνιμες σ' όλο του το έργο.

Ο Καζαντζάκης ήταν βαθιά Κρητικός, είχε για την Κρήτη ένα πάθος σχεδόν μυστικιστικό. Όμως, η ζωή, το έργο και η σκέψη του ξεπερνούν την Κρήτη. Οι ρίζες του είναι κρητικές, η συνείδησή του όμως παγκόσμια. Γράφει για την Κρήτη, την προσπερνά όμως για να ενδιαφερθεί για προβλήματα που αφορούν κάθε ανθρώπινη ύπαρξη, όπου κι αν ζει, για να φτάσει στη σύνθεση. Δύο παραδείγματα:

1) Σε μία συνομιλία του στη Γαλλική Ραδιοφωνία το 1957 αναφέρει: "Ενδιαφέρομαι για το παρελθόν. Αλλά πασχίζω να κάνω το παρελθόν κάτι το ζωντανό, δηλαδή κάτι το σύγχρονο. Ο ιστορικός τρόπος πίστης και αναφοράς σ' αυτά τα πράγματά μου είναι ολωσδιόλου μισητός. Δεν αγαπώ παρά τη σημερινή ζωή και, για μένα, η παράδοση είναι μονάχα το υλικό που πρέπει να μετατρέψουμε σε κάτι το ζωντανό. Γι' αυτό είμαι Κρητικός, ένας Έλληνας που αγαπά την παράδοση ξεπερνώντας την, αν είναι δυνατόν. Η παράδοση, για μένα, είναι κάτι που πρέπει να ξεπεράσουμε. Στην παράδοση βρίσκουμε το παρόν, ίσως μάλιστα και το μέλλον". Τέλος,

2) Στην προαναφερόμενη συνέντευξη, διακρίνει τριών ειδών μυθιστορήματα:

α) το μυθιστόρημα του είδους: "μεγάλο κατάστημα". Αυτό το μυθιστόρημα ξεφεύγει από τους τόπους και τις εποχές, γιατί πλέει στον αέρα, χωρίς ρίζες. Είναι μαγειρεμένο σοφά, σύμφωνα με διεθνείς συνταγές.

β) το τοπικιστικό ή εθνικό μυθιστόρημα. Αυτό έχει ρίζες στο λαό του και στη χώρα του. Εκφράζει με ποιον ιδιαίτερο τρόπο ένας συγκεκριμένος λαός σκέφτεται, αισθάνεται, ζει και πεθαίνει. Αυτά τα μυθιστορήματα είναι σαν τα τοπικά μνημεία μιας χώρας. Είναι πολύτιμα, γιατί μπορούν να πλουτίσουν το πνεύμα μας και την ευαισθησία μας.

γ) όταν αυτά τα εθνικά μυθιστορήματα κατορθώνουν να περάσουν τα εθνικά σύνορα και να φτάσουν τον άνθρωπο όλων των εθνικοτήτων, τότε έχουμε το τρίτο είδος μυθιστορήματος, το ανώτερο απ' όλα.

Να εμβαθύνει στη μελέτη του ανθρώπου της χώρας του ώσπου να φτάσει τον άνθρωπο χωρίς ετικέτα, τον άνθρωπο απλά και μόνο, να ποια πρέπει να είναι η ανώτατη φιλοδοξία του μυθιστοριογράφου.

Ας προσθέσουμε κάτι, καταλήγει ο Καζαντζάκης, πού σημαντικό: δεν είναι δυνατό να φτάσει κανείς τον άνθρωπο όλων των χωρών παρά μόνο αν ξεκινήσει από τον άνθρωπο της χώρας του”.

Ας αφήσουμε όμως να μιλήσει ο ίδιος για την έννοια της σύνθεσης μέσα από τέσσερα χαρακτηριστικά κείμενα:

1) Στον Αλέξη Ζορμπά, γράφει:

“Εγώ, με την άδειά σου, τον αρχηγό αυτόν της ράτσας μας τον λέω Ακρίτα. Η λέξη αυτή μου αρέσει πιο πολύ, είναι πιο αυστηρή και πολεμοχάρη, γιατί εντός ως την ακούσεις τινάζεται μέσα σου πάνοπλος ο αιώνιος Έλληνας, που μάχεται ακατάπαυστα στις άκρες, στα σύνορα. Στα κάθε σύνορα, εθνικά, πνευματικά, ψυχικά. Κι αν πεις και Διγενής, ακόμα πιο βαθιά στοράς τη ράτσα μας, την εξάισια σύνθεση Ανατολής και Δύσης”.

2) Από την Πελοπόννησο, όπου ταξιδεύει, γράφει:

“Δεν μπορούμε ν’ αρνηθούμε μήτε την Ανατολή, μήτε τη Δύση, είναι μέσα μας βαθιά και οι δύο αντίδρομες δυνάμεις και δεν ξεκολλούν. Είμαστε υποχρεωμένοι ή να φτάσουμε το λαμπικάρισμα της Ανατολής σε Δύση, να πετύχουμε δηλαδή μια δυσκολότατη σύνθεση, ή να χαροπαλεύουμε δούλοι”.

3) Σ’ ένα κείμενο δημοσιευμένο στη “Νέα Εστία” το 1943, ο Καζαντζάκης διευκρινίζει:

“... το κεντρικό όραμα που ρυθμίζει τα τελευταία χρόνια τη ζωή και το έργο μου δε μου ήρθε “άνωθεν”, από επιστημονικές σοφίες και μεταφυσικούς οραματισμούς, παρά “κάτωθεν”, από τα χώματα της γης μου.

Η Κρήτη είναι η σύνθεση που πάντα μου επιδιώκω· η σύνθεση Ελλάδας και Ανατολής. Ούτε Φραγκιά νιώθω μέσα μου· ούτε καθαρή “αποσταγμένη” κλασική Ελλάδα· ούτε, καθόλου, το αναρχούμενο χάος και την άβουλη εγκαρτέρηση της Ανατολής. Κάτι άλλο, μια σύνθεση· το εγώ ν’ ατενίζει την άβυσσο χωρίς ν’ αποσυνθέτεται· το εναντίον, η ενατένιση αυτή να το γεμίζει συνοχή, υπερηφάνεια κι αντρεία. Και τη ματιά τούτη, που ατενίζει έτσι τη ζωή και το θάνατο, την ονομάζω κρητικιά”.

4) Σ’ ένα γράμμα, τέλος, στον Κύπριο λόγιο Αιμίλιο Χουρμούζιο προσδιορίζει: “Κρητική Ματιά δε θα πει να διώξουμε το δυτικό, ανατολικό, αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, θα πει να συνθέσουμε όλα αυτά και προπάντων αυτό το καινούριο που αναβρύζει μέσα μας, και να ζήσουμε μια νέα, πιο πλατιά, πιο γενναία και πιο υπεύθυνη αντίληψη της ζωής”.

Δείχνει έτσι με ενάργεια ότι ένας άνθρωπος πρέπει να έχει ρίζες, αλλά και συνάμα να ενδιαφέρεται για τους άλλους λαούς και πολιτισμούς, τις αληθινές αξίες, την “πνευματική απελευθέρωση του ανθρώπου”, όπως γράφει, τη φύση. Εθνική πολιτιστική ιδιαιτερότητα, αλλά και οικουμενικότητα, να ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της σκέψης του, χαρακτηριστικά που διατηρούν όλη τους την επικαιρότητα, στο σημερινό αλλά και τον αυριανό κόσμο.

Πράγματι, στο σύνολο του έργου του, αναφέρεται συχνά στο μέλλον. Στην Αναφορά στο Γκρέκο και στην αλληλογραφία του διακρίνει τρία είδη διανοουμένων:

α. Εκείνους που κοιτούν το παρελθόν, που αναζητούν το ρομαντισμό, τη φυγή.

β. Εκείνους που κοιτούν γύρω τους τη σαπίλα, τον ανισόρροπο σημερινό κόσμο.

γ. Εκείνους που κοιτούν μακριά στο μέλλον και που αγωνίζονται να διακρίνουν το πρόσωπο του μελλούμενου πολιτισμού, για να δημιουργήσουν τη μήτρα όπου θα χυθεί η μελλοντική αλήθεια, για να συλλάβουν τη μελλοντική δομή της κοινωνίας.

Ο Νίκος Καζαντζάκης τοποθετείται αδιαφιλονίκητα στην τρίτη κατηγορία.

III. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΜΕ ΤΗ ΡΩΣΙΑ

Θα αναπτύξω τρία σημεία: τα ταξίδια, τα κείμενα και το διπλό βλέμμα που έριξε στη Ρωσία.

A. Τα ταξίδια

Ταξίδεψε πέντε φορές στη Ρωσία:

Από τις 15 Ιουλίου έως τις 11 Αυγούστου 1919

Του έχει ανατεθεί από τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο μία αποστολή στον Καύκασο, με σκοπό τον επαναπατρισμό των Ελλήνων που διώκονται από τους μπολσεβίκους και τους Κούρδους. Συνοδεύεται από τον περιφήμο Ζορμπά. Επαναπατριρίζει στην Ελλάδα σχεδόν 150.000 ανθρώπους, τους οποίους εγκαθιστά στη Μακεδονία και τη Θράκη.

Από τις 13 Οκτωβρίου 1925 έως τις 25 Ιανουαρίου 1926

Είναι ειδικός απεσταλμένος της αθηναϊκής εφημερίδας *Ελεύθερος Λόγος*. Δημοσιεύει εκεί, από τις 10 Νοεμβρίου έως τις 27 Δεκεμβρίου 1926, τις εντυπώσεις του από αυτό το ταξίδι. Στα ρεπορτάζ αυτά, ο Καζαντζάκης δείχνει να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τα πολιτικά, κοινωνικά και πολιτιστικά ζητήματα: δικτατορία του προλεταριάτου, κομμουνιστικά ιδεώδη, ρόλος των Εβραίων, η ΝΕΠ, θέση των γυναικών, θέατρο, κινηματογράφος, λογοτεχνία, εικαστικές τέχνες...

Από τις 20 Οκτωβρίου έως τις 22 Δεκεμβρίου 1927

Είναι προσκεκλημένος της Σοβιετικής κυβέρνησης, μαζί με πολλούς άλλους διανοούμενους από ολόκληρο τον κόσμο, για τον εορτασμό της 10ης επετείου της Οκτωβριανής Επανάστασης. Γνωρίζεται με τον Ρουμάνο συγγραφέα Παναΐτ Ιστράτι. Επισκέπτεται τη Ρωσία, τη Γεωργία, την Αρμενία, το Αζερμπαϊτζάν και την Ουκρανία. Εκφράζεται επαινετικά για τη χώρα.

Από τις 19 Απριλίου 1928 έως τις 19 Απριλίου 1929

Επισκέπτεται, μαζί με τη σύντροφό του Ελένη Σαμίου, τον Παναΐτ Ιστράτι και τη σύντροφο του τελευταίου Μπιλιλί, τη Ρωσία, την Ουκρανία και τον Καύκασο. Λόγω φιλονικίας του με τον Ιστράτι, διασχίζει μόνος τη Ρωσία, από το Μουρμάνσκ μέχρι το Βλαδιβοστόκ, και στη συνέχεια το Τουρκεστάν (Καζαχστάν, Ουζμπεκιστάν και Τουρκμενιστάν). Το ταξίδι αυτό τον ενθουσιάζει!

Από τις 12 έως τις 20 Ιουνίου 1957

Καθοδόν προς το Πεκίνο, το τελευταίο του ταξίδι, διαμένει στη Μόσχα. Χαίρεται που ξαναβρίσκει μια χώρα που αγάπησε τόσο.

Β. Τα κείμενα

α) Ταξιδιωτικά

Δημοσιεύει καταρχήν πολλά άρθρα σε ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά. Τα άρθρα του δεν είναι απλά και μόνο δημοσιογραφικά ρεπορτάζ, αλλά αποτελούν καιρίες εκτιμήσεις ενός μεγάλου στοχαστή της σοβιετικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Στη συνέχεια, δημοσιεύει ένα βιβλίο σε δύο τόμους, με τίτλο *Τι είδα στη Ρουσία*, όπου καταχωρεί, ενοποιημένες πλέον, τις βασικές του εκτιμήσεις.

β) Σενάριο

Το 1928, κατά την παραμονή του στη Μόσχα, γράφει ένα σενάριο για κινηματογραφική ταινία με τίτλο *Λένιν*, που είχε παραγγείλει η εφημερίδα *Πράβδα*. Η ταινία αυτή δε γυρίστηκε ποτέ.

γ) Ποίηση

Στο μεγάλο επικό του ποίημα *Οδύσσεια*, έχει αποτυπώσει πολλές εμπειρίες από τα ταξίδια του στη Σοβιετική Ένωση. Το τελικό ταξίδι και ο θάνατος του Οδυσσέα στο Νότιο Πόλο είναι εμπνευσμένα από το ταξίδι του στη Σιβηρία. Εξάλλου, ανάμεσα στα 21 ποιήματα με τον γενικό τίτλο *Τερτσίνες*, ένα είναι αφιερωμένο στον Λένιν.

δ) Μυθιστορήματα

Έγραψε απευθείας στα γαλλικά ένα μυθιστόρημα με τίτλο *Toda-Raba, Moscou a crié*, όπου αφηγείται το χρονικό της παραμονής του στη Σοβιετική Ένωση και το θαυμασμό του γι' αυτή τη

μεγάλη χώρα, την οποία θεωρεί ως το φάρο της παγκόσμιας επανάστασης για τους λαούς της Ασίας και της Αφρικής. Επίσης, στη μυθοποιημένη αυτοβιογραφία του *Αναφορά στον Γκρέκο*, αφιερώνει ένα σημαντικό κεφάλαιο στη Ρουσία.

ε) Δοκίμιο

Δημοσιεύει στην Αθήνα, σε δύο τόμους, μία αξιοσημείωτη *Ιστορία της Ρωσικής Λογοτεχνίας*. Είναι η πρώτη φορά που δίνεται η ευκαιρία στο ελληνικό κοινό να έχει πλήρη εικόνα της κλασικής και σύγχρονης ρωσικής λογοτεχνίας.

Γ. Ένα βλέμμα στη Ρωσία

Είναι διπλό: ευμενές και επικριτικό.

α) Ένα ευμενές βλέμμα

Ας σημειώσουμε, καταρχήν, ότι οι κομμουνιστικές ιδέες είχαν μεγάλη απήχηση στον Καζαντζάκη όταν ήταν νέος. Είχε μάλιστα δημοσιεύσει ένα σχετικό μανιφέστο στο Ηράκλειο της Κρήτης. Αργότερα, θέλησε να υποβάλει υποψηφιότητα στις βουλευτικές εκλογές ως κομμουνιστής εκπρόσωπος της γενέτειράς του. Η Οκτωβριανή Επανάσταση αντιπροσώπευε γι' αυτόν έναν καινούριο κόσμο. Η Μόσχα ήταν στα μάτια του η *νέα Ιερουσαλήμ του εργάτη Θεού*.

Όπως και για άλλους «δυτικούς» διανοούμενους, π.χ. τον Γάλλο André Gide ή τον Αμερικανό John Steinbeck, η Οκτωβριανή Επανάσταση αντιπροσώπευε για τον Καζαντζάκη τη γέννηση του νέου ανθρώπου.

Έτσι, αφού πήγε επιτόπου για να δει με τα ίδια του τα μάτια την πραγματικότητα της Επανάστασης και τα επιτεύγματά της, εξέφρασε, μέσα από τα κείμενα που προαναφέραμε, το θαυμασμό του γι' αυτό το παγκόσμιο πείραμα που πραγματοποιούσε η Σοβιετική Ένωση εκείνη την εποχή.

1. Τα τοπία και τα μνημεία

Ας πούμε πρώτα απ' όλα ότι, πέρα από τα επιτεύγματα της Επανάστασης, τον καταπλήσσει η απεραντοσύνη της χώρας, με τα δάση της, τις λίμνες, τη Σιβηρία, τις πόλεις, τις εκκλησίες, τα μοναστήρια, τα τζαμιά, τα θέατρα.

2. Οι άνθρωποι

Παρατηρεί την αλλαγή του τρόπου ζωής των αντρών και των γυναικών που ζουν στη μεγάλη αυτή χώρα: πώς ζουν οι χωρικοί μετά την αγροτική μεταρρύθμιση, ποιο είναι το καθεστώς που διέπει τις σχέσεις των εργατών με το Κράτος, τι πρόοδοι έχουν γίνει σε ό,τι αφορά την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών. Και σα διανοούμενος που είναι, αναφέρεται ιδιαίτερα στα νέα ρεύματα που εμφανίζονται στις τέχνες και τη λογοτεχνία, πώς βλέπουν δηλαδή τον κόσμο που αναδύεται από την Επανάσταση οι καλλιτέχνες και οι συγγραφείς. Χαρακτηριστικές είναι και οι συναντήσεις του, τις οποίες περιγράφει διά μακρών, με τους συγγραφείς Γκόρκι και Κλιούγεφ, που ανήκαν σε αντίθετα ιδεολογικά στρατόπεδα. Επισημαίνει επίσης την άρση της προκατάληψης κατά των Εβραίων που έφερε η Επανάσταση.

3. Ιδεολογία και θεσμοί

Δεν μπορούσε φυσικά να μείνει αδιάφορος ως προς την κομμουνιστική εμπειρία σε θεσμικό επίπεδο: τον απασχολούν οι πολιτικοί (Λένιν, Στάλιν, Τρότσκι), ο Κόκκινος Στρατός, το σχολείο, το δίκαιο, ο τύπος, η θρησκεία. Το 1928, επιστρέφει στην Αθήνα συνοδευόμενος από τον Παναΐτ Ιστράτι, για να μιλήσει για τον Λένιν, τον *Κόκκινο Χριστό* και τη *Νέα Θρησκεία*, τον *κομμουνισμό*. Ο Παναΐτ Ιστράτι απελαύνεται, ο Καζαντζάκης διώκεται από τις δικαστικές αρχές.

β) Ένα επικριτικό βλέμμα

Ύστερα από τη διαπίστωση της πραγματικότητας στη Σοβιετική Ένωση, την οποία συμπλήρωσε με τα διαβάσματά του, απομακρύνθηκε από τον κομμουνισμό και το σοβιετικό πείραμα για τρεις λόγους:

- Πρώτον, έκρινε ότι οι κομμουνιστές άρχιζαν να αποκτούν αστική νοοτροπία, βολεύονταν, γίνονταν γραφειοκράτες και απομακρύνονταν από το αρχικό τους ιδανικό. Γράφει στον Πρεβελάκη: «*Η πραγμάτωση του ιδανικού ελάττωσε την ψυχή του αγωνιζόμενου για το ιδανικό, οι ψυχές, φτάνοντας σε μια ισορρόπηση που τους φαίνεται βολική, δε θέλουν πια να προχωρήσουν. Οι επαναστάτες έγιναν βολεμένοι, οι βολεμένοι γρήγορα καταντούν συντηρητικοί και σιγά-σιγά οι συντηρητικοί γίνονται αντιδραστικοί.*» (400 γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη, γράμμα 92/28-8-29, σ. 152).

- Δεύτερον, συνειδητοποιεί τελικά ότι η ρωσική πραγματικότητα που περιέγραφε δεν ήταν εκείνη που έπρεπε: «*Τη ρουσική πραγματικότητα αρχίζω και την εννοώ –εννοώ δηλ. όλη της την πολυπλοκότητα, την ασάφεια, τις αντίφασες και προπάντων την Ανάγκη που χωρίς να θέλει εξυπηρετεί. Γι' αυτό τώρα μου είναι εντελώς δύσκολο να μιλήσω για τη Ρουσία. Άλλοτε, που με ατέλεια την ήξερα, μπορούσα να μιλώ ώρες και με βεβαιότητα, συμπληρώνοντας με τις επιθυμίες μου ή με τις ιδέες μου ό,τι δεν ήξερα, βλέποντας ίσες γεωμετρικές γραμμές εκεί που τώρα ανακάλυψα καμπύλες και λοξές και γυρίσματα προς τα πίσου και συνιστάμενες ασταθέστατες από πλήθος αντιμαχόμενες ιδεολογίες και πραχτικές ανάγκες*» (400 γράμματα, γράμμα 92/28-8-29, σ. 150).

- Τρίτον, η σκέψη του ήταν ότι ο κομμουνισμός έπρεπε να ξεπεραστεί. Επιθυμούσε την έλευση του «μετακομμουνισμού», μιας εποχής δηλαδή όπου ο άνθρωπος θα μπορούσε να αποσπαστεί από τη στενά υλιστική αντίληψη της ζωής που κήρυττε ο κομμουνισμός και θα κατόρθωνε να ανέβει ένα παραπάνω σκαλοπάτι στην εξελικτική κλίμακα. Σε ένα γράμμα προς τον «Παντελή» [Πρεβελάκη], που περιέχεται στο μυθιστόρημα *Toda-Raba*, γράφει: «*Η Ρωσία δεν μ' ενδιαφέρει, παρά η φλόγα που κατατρώει τη Ρωσία. Καλύτερη της μοίρας της μάζας ή των εκλεκτών, ευτυχία, δικαιοσύνη, αρετή -λαϊκά δολώματα που δε με πιάνουν. Ένα μόνο πράγμα με αδράχνει - το γυρεύω παντού και το ακολουθώ με τα μάτια μου με τρόμο κι ευτυχία: την κόκκινη γραμμή που τρυπάει και διαπερνάει, σαν κομπολόι από κρανία, τους ανθρώπους. Δεν αγαπώ παρά την κόκκινη τούτη γραμμή, η μόνη μου ευτυχία είναι να τη νιώθω να τρυπάει και να διαπερνάει το κρανίο μου, συντρίβοντάς το. Κάθε άλλο πράγμα μου φαίνεται εφήμερο, μακάρια φιλανθρωπικό και χορτοφάγο, ανάξιο για μια ψυχή λυτρωμένη από κάθε ελπίδα*» (μετάφραση από τα γαλλικά Π. Πρεβελάκη, 400 γράμματα, σ. 140). Αλλού πάλι γράφει: «*Ο κομμουνισμός δεν ικανοποιεί την ψυχή μου*». Και μάλιστα, απογοητευμένος βαθιά από τη σοβιετική πραγματικότητα και τη δική του εμπειρία από αυτήν, θα πει, αναφερόμενος στην πολιτική του πορεία: «*Έως το 1923 περνούσα όλος συγκίνηση και φλόγα το Νασιοναλισμό. Ίσκιος που ένιωθα δίπλα μου, ο Δραγούμης. Από το 1923-1933 περίπου περνούσα με την ίδια συγκίνηση και φλόγα την αριστερή παράταξη (ποτέ κομμουνιστής, καθώς ξέρετε [...]). Ίσκιος που ένιωθα δίπλα μου, αγνός, ο Π. Ισράτι. Τώρα περνά το τρίτο –θα 'ναι το τελευταίο;- στάδιο: το ονομάζω ελευτερία. Κανένας ίσκιος. Μονάχα ο δικός μου, μακροντέμπλικος, σκούρος μαύρος, ανηφορίζοντας. Απαλλάχτηκα από κόκκινα ή άλλα χρώματα, έπαψα να ταυτίζω την τύχη της ψυχής μου –τη σωτηρία μου- με την τύχη οποιασδήποτε ιδέας*» (400 γράμματα, γράμμα 236/12-10-36, σ. 464-465).

Ωστόσο, αυτή η επικριτική ματιά δεν τον εμποδίζει να εξακολουθεί να εκφράζει το θαυμασμό του γι' αυτή τη μεγάλη χώρα. Το 1957, λίγες μέρες πριν από το ταξίδι του στη Μόσχα και στην Άπω Ανατολή και λίγους μήνες πριν από το θάνατό του, παραχώρησε την τελευταία του συνέντευξη σε μία γαλλική εφημερίδα της Νίκαιας, στην Κυανή Ακτή, *Le Patriote*. Απαντώντας στην ερώτηση ποιες χώρες τον επηρέασαν περισσότερο στη ζωή του, αναφέρει μόνο τρεις: την Ισπανία, τη Γερμανία και τη Ρωσία.